

Wojciech Krupa, Jarosław Łabowicz

Informacja o dokumentacji pochodzącej z tzw. worków ewakuacyjnych przekazanych przez Urząd Ochrony Państwa do zasobu archiwalnego Oddziału Instytutu Pamięci Narodowej w Katowicach

Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej 3, 197-204

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Wojciech Krupa, Jarosław Łabowicz

INFORMACJA O DOKUMENTACJI POCHODZĄCEJ Z TZW. WORKÓW EWAKUACYJNYCH PRZEKAZANYCH PRZEZ URZĄD OCHRONY PAŃSTWA DO ZASOBU ARCHIWALNEGO ODDZIAŁU INSTYTUTU PAMIĘCI NARODOWEJ W KATOWICACH

Wśród materiałów archiwalnych przejętych pod koniec 2001 r. przez katowicki Oddział Instytutu Pamięci Narodowej z Urzędu Ochrony Państwa, obok wytworzonych i zgromadzonych przez organy bezpieczeństwa akt operacyjnych i administracyjnych, wydawnictw resortowych, kartotek i innych pomocy ewidencyjnych, znalazła się grupa archiwaliów w tzw. workach ewakuacyjnych. Były to najczęściej płócienne, rzadziej gumowe lub azbestowe worki o pojemności ok. 120 litrów każdy, przewiązane sznurami i zabezpieczone pieczęcią lakową. Ich zawartość nie była znana.

Stosowana na określenie tych worków i utrwalona już nazwa „ewakuacyjne” może być nieco myląca, jak wynikało bowiem z relacji funkcjonariuszy Delegatury Urzędu Ochrony Państwa w Katowicach, współpracujących z archiwistami Oddziałowego Biura Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów przy przekazywaniu akt katowickiego Wojewódzkiego Urzędu Spraw Wewnętrznych do zasobu archiwalnego Instytutu, zawierały one dokumentację przeznaczoną przez Służbę Bezpieczeństwa do wybrakowania.

Gromadzenie materiałów archiwalnych w workach, a w perspektywie dokonanie ich zniszczenia, miało miejsce w 1989 r. i związane było ze zmianą sytuacji politycznej w kraju oraz z przekształceniem dotychczasowej struktury organizacyjnej WUSW i likwidacją części istniejących w jego ramach wydziałów. Niszczycielską akcję wstrzymał dopiero rozkaz wydany 31 stycznia 1990 r. przez ministra spraw wewnętrznych gen. Czesława Kiszcza, zakazujący brakowania materiałów archiwalnych. Dzięki niemu utworzona w połowie 1990 r. katowicka Delegatura Urzędu Ochrony Państwa przejęła pomieszczenia zlikwidowanego WUSW, m.in. archiwum, w którym zachowało się wraz z zawartością ok. 400 worków.

Do przeglądu uratowanych od zniszczenia materiałów przystąpiono już na początku lat dziewięćdziesiątych. Stało się to na wniosek Prokuratury Wojewódzkiej w Katowicach, która wszczęła śledztwo w celu wyjaśnienia okoliczności śmierci górników z kopalni „Wujek” w grudniu 1981 r. O dostęp do znalezionych akt SB ubiegały się również Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu oraz Sąd Okręgowy w Katowicach, w którym toczyły się sprawy związane z rehabilitacją osób prześladowanych z przyczyn politycznych w okresie Polski Ludowej.

Worki zawierały dokumentację w bardzo różnym stanie – od zachowanych w całości teczek spraw operacyjnych, przez przemieszane akta luźne i ręcznie podarte, po resztki materiałów niszczonej w sposób mechaniczny. Biorąc pod uwagę powody, dla których podjęto decyzję o ich zniszczeniu, można wyodrębnić kilka grup dokumentacji.

Pierwsza grupa obejmuje akta z lat 1945–1956, które przeznaczone zostały do brakowania zgodnie z upływającym terminem ich przechowywania w archiwum. Drugą grupę stanowiły materiały operacyjne z różnych lat, wytworzone przez MO i SB. Trzeba jednak dodać, iż akta te wcześniej zostały skopiowane i utrwalone w postaci mikrofilmu. Sygnatury jednostek archiwalnych należących do tych dwóch grup materiałów figurują na sporządzonych przez archiwistów Wydziału „C” WUSW w Katowicach i przekazanych przez Urząd Ochrony Państwa do Instytutu Pamięi Narodowej protokołach brakowania akt. Również na kartach ewidencyjnych w kartotekach operacyjnych SB znajdują się zapisy o ich zniszczeniu. Do kolejnej, trzeciej grupy akt, można zaliczyć podręczną dokumentację o charakterze administracyjnym (analitycznym i sprawozdawczym) i operacyjnym, zakwalifikowaną do zniszczenia po bieżącym wykorzystaniu. Materiały te stanowiły niegdyś zbiór podręczny w sekretariatach likwidowanych wydziałów oraz w pomieszczeniach należących do funkcjonariuszy. Z nich były następnie usuwane w 1989 r. w trakcie reorganizacji katowickiego WUSW. Obok podręcznych materiałów administracyjnych grupa ta obejmowała również akta czynnych zainteresowań operacyjnych. Charakterystyczną jej cechą jest brak numeru archiwalnego na okładkach teczek poszczególnych spraw operacyjnych. Osobny zbiór stanowią materiały z lat 1986–1989, przeznaczone do brakowania ze względu na „niską przydatność operacyjną”. Oprócz akt w wielu workach odnaleziono karty ewidencyjne z kartotek operacyjnych, w tym z najważniejszej z nich – kartoteki ogólnoinformacyjnej.

Zainteresowanie wymiaru sprawiedliwości materiałami wytworzonymi przez organy bezpieczeństwa skutkowało podjęciem decyzji o uporządkowaniu i ponownym włączeniu archiwaliów z worków, zarówno akt, jak i kart ewidencyjnych, do zasobu archiwalnego Urzędu Ochrony Państwa. Zamiar ten został zrealizowany jednak tylko częściowo. Nie udało się bowiem odtworzyć treści dokumentów pociętych za pomocą niszczarek. Wybrakowano wiele odnalezionych niewypełnionych formularzy i druków. Znajdującą się w workach dokumentację Zarządu Regionu NSZZ „Solidarność” w Katowicach, skonfiskowaną przez SB po wprowadzeniu stanu wojennego, zwrócono odtworzonym regionalnym strukturom związku. Z kolei archiwalia wytworzone przez Milicję Obywatelską zostały przekazane do archiwum Komendy Wojewódzkiej Policji w Katowicach¹.

W październiku i listopadzie 2001 r. archiwum Oddziału Instytutu Pamięi Narodowej w Katowicach otrzymało od Urzędu Ochrony Państwa łącznie 267 worków. Worki z nierozpoznaną zawartością zostały umieszczone w magazynie archiwalnym w przejściach między regałami, tworząc wysokie stosy. Taki sposób składowania przejętych materiałów archiwalnych wymuszony został ograniczoną powierzchnią magazynową w tzw. strefie bezpieczeństwa.

Pierwsze czynności mające na celu rozpoznanie i uporządkowanie odnalezionych w workach dokumentów podjęto na początku 2002 r. Materiały zachowane w dobrym stanie przenoszono do kartonowych pudeł, zaznaczając na nich rodzaj dokumentacji oraz numer worka, z którego pochodziła. W ten sposób przeprowadzono wstępną selekcję akt, grupując osobno dokumentację agenturalną (sygnatura archiwalna resortu spraw wewnętrznych „I”), dokumentację rozpracowań operacyjnych (sygnatura „II”), dokumentację administracyjną, niewypełnione druki, formularze i okładki teczek. Wydzielono ponadto grupę wydawnictw niez-

¹ Na podstawie relacji pracownika Delegatury Urzędu Ochrony Państwa w Katowicach.

ZASÓB ARCHIWALNY

AIPN Ka

AIPN Ka

ZASÓB ARCHIWALNY

leżnych – broszur, ulotek, gazet, publikacji książkowych itp. Odnajdywane w kolejnych workach materiały ewidencyjne przepakowywano do mniejszych, nylonowych worków.

Stopień zniszczenia porządkowanych dokumentów okazał się bardzo różny. Część dokumentów uszkodzona była w niewielkim stopniu, np. przedarta ręcznie kilka razy. Inne materiały znaleziono nawet w postaci dziesiątków małych fragmentów. Na szczęście urządzeń mechanicznych użyto do niszczenia stosunkowo niewielkiej liczby akt.

W pierwszej kolejności procesowi porządkowania i rekonstrukcji poddano rozpoznane materiały z akt osobowych źródeł informacji. Dokumentacja w zachowanych w całości teczkach z oryginalnymi okładkami porządkowana była zgodnie z kartami przeglądu akt. W przypadku ich braku, akta układano, zachowując rzeczowy i chronologiczny układ dokumentacji. Ten sposób porządkowania stosowany był często w odniesieniu do zachowanej szczątkowo dokumentacji wytworzonej przez organy bezpieczeństwa w latach czterdziestych i pięćdziesiątych.

Podczas prac identyfikacyjnych odnaleziono dokumenty wyłączone z materiałów operacyjnych przez funkcjonariuszy Wydziału „C” WUSW w Katowicach w celu zmikrofilmowania. W wielu sytuacjach pochodziły one z jednostek archiwalnych przekazanych później do Instytutu Pamięi Narodowej przez Urząd Ochrony Państwa jako niekompletne.

Łącznie w okresie od lipca 2006 r. do sierpnia 2007 r. uporządkowano blisko 12 000 spraw operacyjnych. Uwzględniając fakt, że wiele z ww. materiałów archiwalnych obejmowało więcej niż 1 tom, odzyskano ponad 14 500 jednostek archiwalnych.

Wśród zachowanych w workach ewakuacyjnych materiałów archiwalnych odnaleziono akta spraw prowadzonych przeciwko m.in. członkom AK i Zrzeszenia „WiN”, NSZ z terenu Zagłębia i Miechowa, a także powracającym do kraju żołnierzom PSZ na Zachodzie. Niezwykle cenna jestteczka sprawy dotycząca Pawła Cierpiola, ps. „Makopol”, który w okresie II wojny światowej stał na czele Rybnickiego Inspektoratu AK, a następnie DSZ. Przekazane wcześniej przez Urząd Ochrony Państwa materiały zawierały informacje dotyczące działalności niepodległościowej „Makopola”, jednakże okoliczności jego śmierci zostały wyjaśnione dzięki dokumentacji wydobytej z worków (sygn. IPN Ka 230/4123). Odnaleziono ponadto materiały rozpracowań operacyjnych oficerów Wojska Polskiego różnych formacji, w tym pracowników i współpracowników Oddziału II Sztabu Generalnego, działaczy Stronnictwa Narodowego, osób internowanych w Związku Radzieckim oraz świadków Jehowy.

Zasób został uzupełniony też o akta dotyczące takich zagadnień jak: dezercja, nielegalne przekroczenie granicy, nielegalne posiadanie broni, udział w napadach rabunkowych, a nawet znaczną liczbę TEOK, czyli teczek ewidencji operacyjnej na księdza. Niezwykle ciekawym odkryciem było odnalezienie włączonych do jednej ze spraw operacyjnych rysunków Teofila Ociepki – obok Nikifora Krynickiego najbardziej znanego w Polsce malarza prymitywisty (sygn. IPN Ka 230/3503, t. 1–2).

Część znalezionych w workach materiałów zawiera informacje na temat osób, które w okresie okupacji niemieckiej należały do organizacji faszystowskich, współpracowały z okupantem, przyjęły niemiecką listę narodowościową lub pełniły w czasie wojny służbę w niemieckiej armii.

Znaczna liczba dokumentów zachowanych w workach ewakuacyjnych pochodzi z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. Dotyczy ona m.in. legalnej oraz podziemnej działalności NSZZ „Solidarność”. Zidentyfikowano i uporządkowano m.in. dokumenty Koła Kombatantów przy NSZZ „Solidarność” Regionu Śląska i Zagłębia oraz dokumenty Komisji Zakładowej NSZZ „Solidarność” Śląskiego Instytutu Naukowego. Odnaleziono również

niewielką ilość dokumentacji Organizacji Uczelnianej NZS Uniwersytetu Śląskiego oraz akta osób internowanych po wprowadzeniu stanu wojennego. Część spraw odnosi się do procesu odbudowy struktur NSZZ „Solidarność” w śląskich zakładach pracy pod koniec lat osiemdziesiątych.

W workach zawierających dokumenty wytypowane do całkowitego zniszczenia znajdowały się przeznaczone do użytku wewnętrznego materiały szkoleniowe oraz ponad 80 mb akt administracyjnych wytworzonych przez poszczególne wydziały KW MO, a następnie WUSW w Katowicach, głównie – V, V-1, V-2 (zabezpieczenie operacyjne sektora górnictwo-energetycznego), Inspekcji, Polityczno-Wychowawczy, „B”, Łączności, Operacyjno-Ochronny, Inspektorat Ochrony Przemysłu, Inspektorat I. Odnaleziono także akta dotyczące działalności ZSMP przy WUSW w Katowicach oraz niewielką liczbę dokumentów wytworzonych przez funkcjonariuszy pionu IV SB z terenu Częstochowy, zawierających informacje o obchodach milenijnych oraz inwigilacji działalności Klubu Inteligencji Katolickiej w Chrzanowie.

Najliczniej reprezentowana wśród zachowanych w workach materiałów jest dokumentacja pionu V SB, dotycząca m.in. osób zatrudnionych w zakładach pracy, kontaktów zagranicznych, działalności politycznej i związkowej, bieżącej działalności przedsiębiorstw. Znalaziono także bardzo szczegółowe notatki z dokumentacji Wydziału V-2, które stanowią swoistą kronikę przebiegu strajków w sierpniu 1988 r. w kopalniach jastrzębskich.

W jednym z worków ewakuacyjnych było ok. 60 mikrofilmów akt operacyjnych Wydziału „B” KW MO w Katowicach, zawierających ankiety personalne, kwestionariusze ewidencyjne oraz inne materiały wytworzone w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych przez organy bezpieczeństwa państwa województwa katowickiego. Wśród dokumentów pionu „B” można wyróżnić również akta dotyczące wykorzystywanych w pracy operacyjnej tzw. punktów zakrytych, punktów czasowych i garaży konspiracyjnych. Warto powiedzieć też o ponad 2 tys. negatywów zdjęć operacyjnych wykonanych przez funkcjonariuszy pionu „B”.

Mimo że jeszcze w latach dziewięćdziesiątych w Urzędzie Ochrony Państwa podjęto decyzję o brakowaniu odnalezionych wówczas w workach pozostawionych przez SB niewypełnionych druków i formularzy, znaczną część zawartości przejętych przez IPN worków stanowił ten właśnie rodzaj dokumentacji. Były to zarówno karty ewidencyjne, jak i akta, w tym wiele kompletów formularzy teczek spraw operacyjnego sprawdzenia (SOS), spraw operacyjnego rozpracowania (SOR), spraw obiektowych (SO), lokali kontaktowych (LK), mieszkań konspiracyjnych (MK), czy tajnych współpracowników (TW).

Przekazane przez Urząd Ochrony Państwa do zasobu archiwalnego katowickiego Oddziału Instytutu Pamięci Narodowej worki zawierały również dużą liczbę kart ewidencyjnych pochodzących zarówno z kartotek operacyjnych SB, jak i kartotek paszportowych. Do połowy 2008 r. wydobyto z worków i uporządkowano ponad 60 mb kart ewidencyjnych, które posłużyły odtworzeniu kartotek: ogólnoinformacyjnej, zagadnieniowej, spraw mobilizacyjno-obronnych (MOB) oraz tematycznych – pseudonimów tajnych współpracowników i kryptonimów spraw operacyjnych. Aktualnie trwa ich digitalizacja.

Równolegle, obok porządkowania dokumentacji zachowanej w całości, przystąpiono do odtwarzania i konserwacji dokumentów podartych ręcznie. Na ich podstawie zrekonstruowano notatki służbowe, formularze i sprawozdania, stanowiące niegdyś zawartość teczek spraw operacyjnych bądź segregatorów z materiałami administracyjnymi.

W pierwszej kolejności wyodrębniono grupy fragmentów podartych kart, które wyróżniały się charakterystycznymi cechami, np. rozmiarem czcionki (w przypadku zapisu maszynowego) lub charakterem pisma (w przypadku zapisu odręcznego). Lektura zapisanych fragmentów w poszukiwaniu kryptonimów spraw operacyjnych, pseudonimów bądź na-

zwisk figurantów sprawy, a także podartych kartek, stanowi jedną z najważniejszych czynności umożliwiających rekonstrukcję dokumentów.

Przygotowanie odnalezionych fragmentów kart do sklejenia wymaga wcześniejszego wyrównania ich powierzchni, wygładzenia wszelkich zagięć przy pomocy kauterów, rodzaju konserwatorskich żelazek wyposażonych w podgrzewane stalowe stopki, a następnie podklejenia za pomocą specjalistycznej taśmy klejącej – Filmoplastu P. W ciągu trwającej od kilkanastu miesięcy konserwacji w katowickim Oddziałowym Biurze Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów zużyto do klejenia odtworzonych dokumentów ponad 3 km filmoplastu.

Oprócz wspomnianych wcześniej TEOK wydobytych z worków w formie luzów, odtworzono niemal 200 kwestionariuszy personalnych księży i zakonników oraz innych dokumentów dotyczących duchowieństwa. Odzyskano także łącznie 31 tomów teczek personalnych i pracy tajnych współpracowników SB.

Mimo prowadzonych od wielu miesięcy prac porządkowych i konserwatorskich pozostało jeszcze do zarchiwizowania ok. 150 mb dokumentacji zachowanej w całości oraz w postaci podartych kart. Są to zarówno materiały operacyjne, administracyjne, jak i ewidencyjne.

Z problemem rekonstrukcji zniszczonych dokumentów zetknęli się pracownicy niemieckiego Urzędu do spraw Akt Służby Bezpieczeństwa byłej Niemieckiej Republiki Demokratycznej (Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik), którego zadaniem stało się zabezpieczenie, archiwizacja i udostępnianie materiałów Stasi, policji politycznej NRD². Obok 173 km przejętych akt, znalazło się ok. 16 tys. worków zawierających zniszczone dokumenty, z reguły karty formatu A-4 przedarte na ok. 4–20 części.

Czas potrzebny na przeprowadzenie manualnej rekonstrukcji ok. 45 milionów kart dokumentów przy założeniu, że w prace te zaangażowanych będzie stale nie mniej niż 30 osób, oceniano na ok. 700 lat. Zaproponowano więc opracowanie zdecydowanie bardziej efektywnego sposobu odtwarzania akt, wykorzystując w tym celu technikę komputerową. Opracowana przez Fraunhofer-Institut metoda opiera się na wykorzystaniu skanera o wydajności umożliwiającej zdigitalizowanie nawet kilku tysięcy fragmentów na godzinę. Przed digitalizacją skrawki dokumentów umieszczane są w specjalnej folii.

Zasadniczą cechą opracowanego przez Fraunhofer-Institut programu jest dopasowanie fragmentów dokumentów na podstawie wyróżniających ich cech, takich jak kontur, barwa papieru, pismo ręczne, maszynowe itp. W celu podwyższenia wydajności systemu wprowadzono założenie, że poddawany analizie materiał znajduje się prawdopodobnie w jednym worku. Było to konieczne ze względu na ogromną ilość danych, jakie elektroniczny program rekonstrukcji dokumentów musi przetwarzać – do 100 TB.

Niezwykle istotnym elementem procesu wirtualnej rekonstrukcji dokumentów jest archiwizacja zdigitalizowanych wcześniej fragmentów. Poszczególne partie fragmentów zdigitalizowanych oryginalnych dokumentów są odpowiednio oznakowane, mogą więc zostać odzyskane i w razie potrzeby fizycznie zrekonstruowane.

Problematyka niszczenia dokumentów budzi duże zainteresowanie w środowisku naukowym. Poświęcona jej została m.in. konferencja zorganizowana przez IPN we Wrocławiu

² Przedstawione niżej informacje dotyczące rekonstrukcji dokumentów byłej policji politycznej Stasi zostały zamieszczone w artykułach autorstwa Günтера Bormanna oraz Bertrama Nickolay, opublikowanych w *Schriftenreihe des Berliner Landesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR*, Band 21, Berlin 2007, s. 6–28.

w grudniu 2008 r., na której omawiano zarówno aspekty prawne i polityczne niszczenia akt, a także jego technikę, metodykę i skalę³.

Prace konserwatorskie prowadzone na materiałach odzyskanych z worków ewakuacyjnych w Oddziale IPN w Katowicach spotkały się również z zainteresowaniem ze strony mediów. Informacjom dotyczącym postępów tych prac poświęcone były m.in. konferencje prasowe organizowane przez katowicki Oddział IPN, na których omawiana była problematyka odtwarzania zniszczonych dokumentów. Również w artykułach prasowych poruszano kwestię opracowania uzyskanych w tak nietypowy sposób materiałów archiwalnych⁴.

Historię dokumentacji przejętej w workach ewakuacyjnych przez IPN w Katowicach przedstawia film dokumentalny zrealizowany przez Jędrzeja Lipskiego i Piotra Mielecha pt.: „Potargana historia”, wyświetlany m.in. przy okazji zorganizowanej w 2009 r. Nocy Muzeów, w ramach której zaprezentowano Wirtualne Muzeum IPN w Katowicach⁵.

Prace rekonstrukcyjne dokumentacji przeznaczonej przez SB do zniszczenia, a zachowanej w tzw. workach ewakuacyjnych trwają w katowickim Oddziałowym Biurze Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów od 2006 r. Opracowywanie materiałów znalezionych w workach przekazanych przez Urząd Ochrony Państwa nie zostało jeszcze zakończone. Podarte, często wymieszane oraz oddzielone od okładek luźne dokumenty wymagają scalenia i nadania im właściwego, czytelnego układu.

Rozpoznane i uporządkowane materiały archiwalne są niezwykle cennym źródłem historycznym pozwalającym spojrzeć na rzeczywistość PRL znacznie szerzej. Tysiące teczek spraw operacyjnych i akt administracyjnych zamiast ulec zniszczeniu zachowały się, dzięki czemu możemy odkryć mechanizmy funkcjonowania komunistycznych organów bezpieczeństwa i ich działań wymierzonych w społeczeństwo. Zawarte w aktach informacje dają także obraz zaangażowania społeczeństwa w walkę z systemem totalitarnym.

³ Konferencja naukowa „*Dokumenty zniszczyć!*” *Proces niszczenia dokumentacji Służby Bezpieczeństwa PRL w latach 1989–1990* odbyła się we Wrocławiu w dniu 1 XII 2008 r. Organizatorem konferencji było Oddziałowe Biuro Archiwizacji i Udostępniania Dokumentów IPN we Wrocławiu, zob. http://www.ipn.gov.pl/porta1/pl/2/8472/Konferencja_naukowa_Dokumenty_zniszczyc__Wroclaw_1_grudnia_2008_r.html, 25 VI 2010 r.

⁴ J. Dytkowski, *IPN odtwarza esbeckie akta*, „Nasz Dziennik”, 29 XII 2009.

⁵ Wirtualne Muzeum dostępne jest na stronie internetowej <http://www.ipn-areszt.pl/IPN-Katowice>, 25 VI 2010 r.